

MAANDBLAD VAN „OUD-UTRECHT”

VEREENIGING TOT BEOEFENING EN TOT VERSPREIDING VAN
DE KENNIS DER GESCHIEDENIS VAN UTRECHT EN OMSTREKEN

1 AUGUSTUS
1940

ONDER REDACTIE VAN:
G. A. EVERS

15^e JAARGANG
N° 8

UITGAVE DER VEREENIGING. ADRES: VAN SPEIJKSTRAAT 20

VOLKSUITINGEN IN DE 15^e EEUW VERBODEN.

In 1455 was de Domproost Gijsbrecht van Brederode met nagenoeg algemeene stemmen gekozen tot opvolger van den overleden bisschop Rudolf van Diepholt. Die eenparigheid bij de verkiezing was verwonderlijk, daar zoowel de hertog van Gelder als die van Bourgondië vooraf elk hun eigen wenschen duidelijk te kennen hadden gegeven.

Philips van Bourgondië wilde namelijk zijn bastaardzoon David op den Utrechtschen zetel zien. Dat uitzicht liet hij niet los. Alle middelen stelde hij in het werk, om dat te verwerkelijken. En toen de hertog een aanzienlijke legermacht bijentrok zagen de gekozene en diens broeder, Reinoud Heer van Brederode, in, dat het verstandiger was toe te geven.

Zoo werd David van Bourgondië bisschop en Gijsbrecht van Brederode werd weer Domproost.

Het door beide partijen overeengekomene sloot samenwerking niet uit. De Brederodes hebben zich geheel gegeven aan de zaak van den bisschop, zich wagende aan de praktijk, die het spreekwoord had doen ontstaan: „Wie der heren vrient is en heeft der gemeenten gracie niet”. Maar het gelukte hun den vrede te bewaren tusschen de stad en haar heer, den bisschop (die zich op zijn slot te Wijk bij Duurstede veiliger achtte, dan binnen Utrechts muren). Vooral heer Reinoud, die na enkele jaren „by den biscop van Wtrecht ende onder den burgeren ende heren vander stat geestimeert ende gheacht was”, schijnt hierin bijzondere verdiensten gehad te hebben.

Alles ging zoo goed als maar mogelijk was, tot ... bisschop David, aan kwade inblazingen gehoor gevende, eerst heer Reinoud en diens vijf bastaard-zonen en daarna den Domproost gevangen nam. Dat was op 15 Juni 1470.

Kort daarop, 29 Juni, onderging de schout Jan van Amerongen hetzelfde lot.

Het gerucht van het gebeurde bereikte Karel van Bourgondië, Davids broeder, en den leden van diens raad. Ook beklaagde de vrouwe van Brederode zich bij den hertog. Het gevolg was, dat de laatste afgezanten naar Utrecht zond, om Reinoud van Brederode en Jan van Amerongen te halen om door de ridders van het Gulden

Vlies gehoord en geoordeeld te worden. In Februari 1471 vertrokken zij. Op 4 Mei 1472, nadat hij gebleken was geheel onschuldig te zijn en geen zijner vijanden of beschuldigers op de indaging verschenen was, werd heer Reinoud volledig in eer hersteld.

Tot zoover het verhaal van de geschiedenis, ter verklaring van het hieronder afgedrukte, op 15 Mei 1472 bij klokkluiding aan de Utrechtsche burgers bekend gemaakte verbod. Natuurlijk behoeft het verder geen woorden, om de aandacht er op te vestigen, dat er gisting was in de stad, en verdeeldheid, en partijschap. Maar de „heren” zullen wel geen liedjes langs de straat gezongen hebben, — en „Wie der heren vrient is . . .”. K.

1472. Des Vrydages voer Pynxteren (15 Mei).

Alzoe voertijts bij onsen raide out ende nywe overdragen ende ter clocken verkundicht is gheweest, dat niemant hij ware wie hij ware op enigen heren of vorsten noch op ymant anders groet ofte cleyn enighe ontamelike sprake ofte woerde en voere noch en hantiere in enigerwijs bij zwaere correxy tottes raets goetducken. Ende want die raet die overdracht houden ende gehouden hebben wil, zoe vernijet men die. Ende die raet laet weten ende verbieden noch enen ygeliken dat niemant hij zij wie hij zij op enighen heren ofte forsten noch op ymant anders groet ofte cleyn enighe ontamelike spraken noch hantierungen en voere mit *woorden*, *ghevierde ofte zanghe*. Mer heeft ymant opten anderen yet te seggen, dat mach hij doen mit rechte ende anders niet. Ende waert zake, dat hyr inne ymant broikaftich ghevonden worde, dat wil die raet aenden broikigen corrigeren tot hoers selfs goet duncken.

(Buurspraakboek 1472, f. 182v).

UTRECHTSCH E OVERLEVERINGEN.

XVI. De Spaansche ruiter.

„Bij het woeden eener aanstekende ziekte, toen algemeen de pest genaamd, tijdens het verblijf der Spanjaarden in deze stad, nam de raad de wijze voorzorg van den vrijen toegang tot sommige straten, alwaar deze ziekte bijzonder heerschte, te sluiten. Men verwondere zich niet, dat deze naauwe Viesteeg, zoo sterk bezocht, mede in die afsluiting deelde: de aansteking had aldaar dien trap van hevigheid bereikt, dat de toegang tot dezelve alleen was toegestaan aan de daartoe bevoegde personen, die van een onderscheidingsteeken voorzien waren, terwijl daartoe aangestelde wakers den toegang van onbevoegden nieuwsgierigen, die zonder wettige redenen deze besmette straat wilden binnen dringen, moesten beletten.

„Een Spaansch ruiter, als afgevaardigde de Catharijnepoort ingereden, verlangde den kortsten weg te volgen. Wegens den spoed welken zijne belangrijke depêches vorderden, eischte hij de Viesteeg doorgelaten te worden; men weigerde zulks in den beginne en bragt hem het gevaar, waaraan hij zich zou blootstellen, onder het oog;

doch op eenen ruwen ruitersfoon, zijner natie eigen, bespote hij de waarschuwing der wachters, hen dreigende, wegens dat oponthoud met de straf zijns meesters. Men opende eindelijk de doorgangen, en de bode draafde in vollen ren de straat in; dan naauwelijks het midden derzelve bereikt hebbende, stortte hij, door de ziekte getroffen, levenloos van zijn paard ter aarde, terwijl het beest medelijdend zijnen meester aanstaarde, tevens op de knieën viel en den geest gaf."

Volgens Van der Monde ¹⁾ werd deze overlevering, die hij „uit den mond van aldaar wonende bejaarde lieden meermalen gehoord" had, eertijds levendig gehouden door een steen in den gevel van het toenmalige perceel no. 184 aan de noordzijde der Viesteeg, later no. 9 van de tot Viestraat verbreedte steeg, en thans in het gebouw der firma Vroom en Dreesman opgenomen. Het voorval stond daar in gele zandsteen afgebeeld, maar het „gedenkteeken" was bij een reeds vóór 1846 plaats gehad hebbende verbouwing verwaarloosd en daardoor te niet gegaan. Van der Monde schijnt zelfs niet meer in de gelegenheid te zijn geweest den steen af te teekenen, want in zijn album van Utrechtsche gevelsteen, dat in het gemeentearchief wordt bewaard, komt geen afbeelding van den Spaanschen ruiter voor.

Van der Monde verklaarde tevergeefs naar de geschiedkundige bevestiging dezer volkslegende te hebben gezocht en ook nu, bijna honderd jaar later, is nog geen gebeurtenis bekend geworden, die het aan de afbeelding verbonden verhaal bevestigt.

In de registers van vroegere huisnamen, door Serton en Van den Wall Bake samengesteld, en eveneens ten gemeente-archiefe aanwezig, wordt geen huis genoemd, dat met den naam van den Spaanschen ruiter werd aangeduid. Ware dat wel het geval, dan zou het allicht mogelijk zijn aan de hand der eigendomsoverdrachten, in de zgn. transportregisters, na te gaan, sinds wanneer het huis dien naam droeg.

Weliswaar wordt in het Centraal museum een gevelsteen uit het midden der 17de eeuw bewaard, die uit het huis Lange Viestraat no. 9 afkomstig heet te zijn. In hoogrelief stelt ze „een ruiter te paard met een trompet in de rechterhand" voor ²⁾. Deze voorstelling is echter niet in overeenstemming met de door Van der Monde gegeven beschrijving en bovendien is de herkomst van de steen niet zeker.

De roekeloze rit is volgens de overlevering in den tijd der Spaansche bezetting, dat is dus ongeveer tusschen de jaren 1528 en 1577, voorgevallen. Of toen echter een Spaansche ruiter, die de Catharijnepoort was binnen gereden, rechtstreeks naar de Viesteeg door kon gaan, zonder het naast de poort gelegen kasteel Vredenburg, waar het Spaansche hoofdkwartier gevestigd was, aan te doen, mag betwijfeld worden.

Over het afsluiten van straten en stegen tijdens epidemieën staat

niets in het Buurspraakboek, waarin de voorschriften bij het voorkomen „vander pestilentie ofte rooden buykeuvel” opgeteekend zijn, vermeld. Evenmin komt daaromtrent een aanwijzing in het latere plakkaatboek onder de afdeling „aangaande de peste, en andere besmettelyke siekten” voor ³⁾. In zijn studie over de geschiedenis der pest in Utrecht wordt deze maatregel ook niet door wijlen dr. Van der Weyde genoemd ⁴⁾.

Aan een en ander zijn dus geen gegevens te ontleenen, die een historischen grondslag aan het overgeleverde verhaal geven en het verband tusschen voorstelling en verklaring aannemelijk maken. 't Heeft er zelfs allen schijn van, dat de gevelsteen en het daaraan gekoppelde, op zichzelf reeds onwaarschijnlijke, verhaal hun ontstaan aan twee verschillende voorvallen ontleenen, en dat het één allengs met de eveneens vervaagde herinnering aan het ander is vervloeid. E.

1) N. van der Monde, Geschied- en oudheidkundige beschrijving ... der stad Utrecht. Met plans en afbn. Dl. III. Utrecht, 1846. 8°. Blz. 7-8.

2) Catalogus van het historisch museum der stad Utrecht, 1928. 8°. Blz. 74, no. 372.

3) J. van de Water, Groot placaatboek ... der stad Utrecht. Utrecht, 1729.

4) A. J. van der Weyde, Bijdrage tot de geschiedenis der pest te Utrecht. In: Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde. LXXI (1927), blz. 3119-3139.

UTRECHT'S DEELNEMING IN NATIONALE RAMPEN, 1807-1809.

„Terwijl wij hier meede bezig waren”, zoo onderbrak de apotheker Hendrik Keetell ¹⁾ zijne dagelijksche aantekeningen in Januari 1807, die toen evenals de gesprekken der Utrechtenaren over de komende nieuwe belastingen gingen, „wierden wij (het was toen op 12 January 's namiddags kwartier over 4 uren) eensklaps daarvan afgetrokken door een gansch buitengewoone beweging, die men aan deuren, vengsters en vengsterraamen bespeurde. Er wierd aan geen belastingen meer gedacht. Alle discoursen waren daarover, wat of doch de oorzaak van die dreuning mocht wezen. Attroeperingen zag men zelfs langs de straaten. Onder veele burgers deden zig schrik, aandoening en bekommernis op. De een zeide: er was een hoos geweest, de ander het waren uitwerkselen van een aardbeving, weer een ander de kruitmolen was gesprongen. Om kort te gaan: wij moesten ons ter ruste begeeven zonder uit die verwarring gered te worden. Maar daarop 's anderendaags 13 January 's morgens [in de vroege] de gewoone volksschuit van Leyden aangekomen zijnde, hoorde men wat geduchte ramp die stad had ondergaan in eenige wijnige minuten tijds. Een schip, met kruit geladen op het Rapenburg liggende, was plotseling in de lucht gesprongen, waardoor de stad voor het grootste gedeelte verwoest was”.

Keetell gaf vervolgens een beschrijving van den toestand in het

getroffen gedeelte der stad, die voldoende bekend is ²⁾, en verzuchtte aan het slot: „O wat een akelig schouwspel! Leyden was voor eeuwig onherstelbaar verloren”.

Een week later was de hoop echter herleefd, nadat koning Lodewijk had „gedecreteert een algemeene collecte te doen door het geheele koninkrijk, om die zo deerlijk geteisterde stad noch zoveel mogelijk weer in haar vorige bloei te herstellen en derzelver zo ongelukkig gewordenen burgers daarin te ondersteunen. Alle middelen wierden in het werk gesteld om een ieder de milde hand rijkelijk te doen openen. Alhier te Utrecht wierd 26 January een inschrijving geopent en op het stadhuis ter ondertekening gelegd. Vervolgens wierd er een kist gezet voor die geenen, welke niet verkosen hunne gift op de inschrijving ten toon te stellen. En daarop volgde 10 February de collecte aan alle de huizen door de gansche stad”. Ten einde „ook aan de genen, welke door ongesteldheid, kunne, ouderdom, dienstbaarheid of andere verhindering van de bevorens aangewezen plaats ter liefdadigheid zijn verwijderd gebleven”, zoo luidde de publicatie van het gemeentebestuur, „gelegenheid te geven, van dezen zoo verhevenen pligt te kunnen volbrengen”, zouden „de respectieve wijkmeesteren [der 8 binnen- en 4 buitenwijken], geadsisteerd met een stads- en derzelver wijkbode” rondgaan.

De geheele inzameling bracht het enorme bedrag van f 46792.9.— ³⁾ op, dat was meer dan 1 gulden en 8 stuiver per inwoner, een bedrag dat wel nooit overtroffen zal zijn. De stad Utrecht telde in dien tijd omstreeks 33.000 zielen. Het geheele departement (de provincie) bracht in totaal f 60083.4.— bij elkaar ⁴⁾.

* * *

In den nacht van 14 op 15 Januari 1808 ging er een geweldigen noordoosterstorm over ons land, die aan de kusten, en langs de groote rivieren, doch vooral in Zeeland groote schade aanrichtte. „Een allerverschrikkelijkste watervloed 15 January in Zeeland 124 huishoudens, uit 928 zielen bestaande, in de grootste armoede gedompeld hebbende”, noteerde Keetell op zijn dagelijksch poederpapiertje, „kwam er 19 January een decreet, dat door het gansche koninkrijk een algemeene collecte moest gedaan worden voor alle die ongelukkigen”.

Van 15 tot en met 29 Februari was door het stadsbestuur weer „een besloten kist, onder behoorlijk opzicht, op het kantoor van stads politie” geplaatst, „waarin een ieder zijne liefdegaven ... op eene verborgene wijze zou kunnen volbrengen”. De gestorte en de op 5 Maart gecollecteerde bedragen beliepen te samen 4963 gulden en 12 stuiver ⁵⁾. Het aantal inwoners bedroeg in Juli van dit jaar 33.528.

* * *

Grooter ramp teisterde het koninkrijk Holland een jaar later, in 1809, toen in het midden van Januari plotseling een sterken dooi intrad, nadat gedurende ongeveer een maand strenge vorst had geheerscht.

„Eindelijk 16 Januari”, registreerde Keetell, „ontliet zich het koude weer plotselings . . . Het dooy weder kwam met zo een hevige drift aanzetten — met zoveel zwaare regens en harde winden, dat door het losbreeken van de rivieren de schrikkelijkste verwoestingen veroorzaakt wierden. Den 18 January nam dit akelig toneel een aanvang. Dijken en dammen wierden doorboort en vernielt door onmeetbare gevaartens van ijsschollen, die de rivieren kwamen afzakken met een onbegrijpelijke snelheid. Bergen van ijsschollen stapelden oopen, waardoor alles vernielende overstromingen veroorzaakt wierden. Inzonderheid trof dit droevig lot 19 January de Tielerswaard, en 22 January de Nederbetuw en de landen van Leerdam. Menschen en beesten verdronken. Huizen, stallen en andere getimmertens wierden verdelgt en weggespoelt. . . De dag van 30 January was nog de noodlottigste van allen. Een hevige orcaan bracht de deerniswaardigste uitwerkselen teweeg, zo in de reets overstroomde landen, als in die van Buuren, Asperen en Cuylenburg, die toen door nieuwe doorbraaken overstroomt wierden. In Asperen ging het allerakeligst te werk. Het dorp Nereynen werd bijna geheel vernielt. En hoe meer de duistere nacht naderde, hoe meer de felle winden woedden . . . Die akelige nacht dan ten einde en de dag van 31 January aangekomen zijnde, spoedden zich verscheide meededogende, om die ongelukkigen, die op de zolders en de toppen van de waggelende huizen en in de kruinen van de boomen na hulp snakten, met schuiten te redden”.

Na een omschrijving van de 581 weggespoelde of vernielde huizen, van de 180 omgekomen menschen en van de 2286 stuks verdronken vee in 31 dorpen te hebben gegeven, deed Keetell een opgaaf van de wijze der hulpverlening. Slechts weinige slachtoffers werden tijdelijk te Utrecht gehuisvest, doch „van hier reeden dagelijks wagens af met brood, zout, garst, enz.” naar verschillende plaatsen in het geteisterde gebied.

Zooals gebruikelijk was, werd een offerkist op het stadhuis geplaatst en vond 16 Februari een algemeene inzameling plaats.

„Maar ziet”, schreef Keetell, „noch nooit was eene collecte die plechtigheid toegevoegt, die bij deeze plaats had. Zij wierd uitgevoerd door den landdrost, assessoren, kwartierdrost, burgemeester, acht vroedschappen en twaalf van de notabelste burgers, alle statig in het zwart gekleed met degens op zijde en voorzien van hunne suppoosten en van de wijkmeesteren [der 8 binnen- en 4 buitenwijken], al om den burger des te meer tot vergrooting zijner giften aan te moedigen. En waarlijk, bijzonder was men daarin geslaagt, want buiten een ieders verwachting bedroeg het

gecollecteerde, en in de kist en bij de omgang, de enorme somme van 19807 guldens, 13 stuivers en 6 penningen. Niettegenstaande deze verregaande milddadigheid wierd nog daarenboven op de dank-, vast- en beededag, welke volgens bevel 22 February gehouden wierd, gecollecteert [bij de verschillende kerkgenootschappen] de somma van 3258 guldens, 8 stuivers en 4 penningen: Al hetwelk op last van Zijne Maj. almeede moest dienen tot herstel en ondersteuning der ongelukkigen door de watersnood... Het was de gewoone dank-, vast- en beededag, die volgens oud gebruik 's jaarlijks weer stond herhaalt te worden! Geduurende de Fransche overheersching had dit nog geen plaats gehad; doch dit gebruik den koning onder het oog gebracht zijnde, had Zijne Maj. zonder eenig vertoeven zijne goedkeuring daarover getoont."

Te Utrecht, in April 1809 een stad van 34.881 zielen, werd dus f 23065.13.— voor de slachtoffers van den watersnood bijeengebracht. Dat dit bedrag nog beneden de helft van de twee jaar tevoren voor Leiden verzamelde som bleef, zal eer aan den sterk verminderden welvaart dan aan den verslaptten weldadigheidszin der burgerij moeten worden geweten. Toch blijft ook een opbrengst van meer dan 13 stuiver per inwoner een respectabel bedrag. E.

1) H. Keetell, Dagverhaal der voornaamste gebeurtenissen binnen Utrecht, 1793—1816. Hs. no. 1298 in de Universiteitsbibliotheek te Utrecht.

2) Zie o.m. L. Knappert, De ramp van Leiden, 12 Januari 1807, na honderd jaar herdacht. Schoonhoven, 1906.

3) Utrechtsche courant, 4 Maart 1807.

4) Knappert, t. a. pl. Blz. 90.

5) Utrechtsche courant, 7 Maart 1807.

UTRECHT IN 1840 EN IN 1940.

Uit den staat der bevolking van deze stad blijkt, dat dezelve op den 1. Januarij dezès jaars [1840] bestond uit 46708 personen, behalve het garnizoen.

Van deze bevolking waren 21130 personen van het mannelijke geslacht, te weten 7297 gehuwden, 13096 ongehuwden en 737 weduenaars, en 25578 van het vrouwelijke geslacht, namelijk 7343 gehuwden, 15886 ongehuwden en 2349 weduwen.

Het getal der Protestanten bedroeg 28195; dat der Roomsche Katholyken 17827; dat der Israëlitèn 626, en dat der niet genoemde gezindheden 60.

Het aantal huisgezinnen was 9974, en dat der huizen 8019.

Het garnizoen bedroeg op 1 Januarij 1840 een getal van 1783 militairen.

Utrechtsche courant, 26 Februari 1840.

De bevolking der gemeente Urtecht bestond op 1 Januari 1940 uit 165.029 personen, t.w. 80.080 mannen en 84.949 vrouwen, behalve het garnizoen.

Het aantal Nederduitsch hervormden, Gereformeerden, Evangelisch-Lutherschen, Remonstranten, Doopsgezinden, Christelijk-

gerformeerden, Waalsch hervormden en Hersteld Lutherschen bedroeg 68.198, dat der Roomsch-katholieken 61.277, dat der Oud-katholieken 1.231, dat der Israëlieten 1.185, dat der personen van een andere of onbekende kerkelijke gezindte (w.o. een aantal protestanten, n.l. de hierboven niet genoemde prot. gemeenten) bedroeg 3.937 en dat der personen, niet behoorende tot een kerkelijke gezindte 29.201¹⁾).

Het aantal woningen bedroeg op 1 Januari 1940 42.102, t.w. 25.004 geheele woonhuizen, 7069 benedenwoningen, 10.001 bovenwoningen en 28 andere woningen.

Niet bekend is de verdeling van de bevolking naar den burgerlijken staat, het aantal huisgezinnen, het aantal huizen en de sterkte van het garnizoen.

Mededeeling van het Bureau voor Statistiek der gemeente Utrecht, 15 Juli 1940.

1) Vorenstaande cijfers zijn aan de hand van de aangiften bij geboorte, overlijden, vestiging en vertrek berekend op de basis van de volkstelling van 31 December 1930. Met overgang van de eene gezindte naar de andere na dien datum kon bij de bewerking van de cijfers geen rekening worden gehouden.

BOEKAANKONDIGING.

J. Rasch, *Ons volk*. Een Nederlandsche volkskunde. Lochem [, 1940]. (180 blzn. met pltn.). 8°.

Op het gebied der Nederlandsche volkskunde is onze stadgenoot, de heer J. Rasch, een ijverig propagandist, die deze propaganda vooral in geschrifte voert. Van 1929 af schreef hij o.m. als redacteur van „Eigen volk”, sedert 1940 „Ons eigen volk”, tal van opstellen over zeden en gebruiken, en onderwijl zagen nog een drietal geschriften van zijn hand het licht, om een dieper besef van den Nederlandschen volksaard en volksgeest te leeren verkrijgen en te helpen bevorderen. In 1933 werd „Onze geboortegrond”, in 1935 „Nederlandsche folklore”, en in 1936 „Ons volksleven” uitgegeven, welke werken geregeld in dit Maandblad zijn aangekondigd.

Thans verscheen het bovengenoemde werk, dat een inleidend handboek in beknopten vorm bedoelt te zijn.

Het is niet gewestelijk, doch zakelijk ingedeeld en behandelt in elf hoofdstukken: volksgeloof, zeden, wetenschap, taal, letterkunde, lied, dans, tooneel, spel, kunst en kleederdrachten, met verklarende aantekeningen en literatuuropgave. Een uitvoerig alfabetisch register wijst den weg naar de bijzondere onderwerpen, die in de verschillende hoofdstukken behandeld zijn. Evenals de vroegere geschriften zal ook dit boek wel de belangstelling genieten van hen, die in een gezond begrip der geestelijke structuur van ons volk de beste handhaving eener vaderlandsche gemeenschap zien en door dat begrip de landelijke saamhoorigheid willen verduidelijken.

De literatuurvermeldingen van den heer Rasch wekken, evenals die in andere werken op dit gebied, het verlangen op naar een volkskunde-bibliografie van Nederland, waarin alle geschriften op dat gebied zakelijk, plaatselijk en vakkundig zijn verwerkt.

E.